

О. П. Моця
(Київ)

МАНДРІВКА УГРІВ ЗА КАРПАТИ: ІНФОРМАЦІЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ

У статті розглядається шлях переселення давніх угрів – «старих маляр» з Приуралля і Поволзьких степів через Подніпров'я до Карпатської котловини та аналізуються повідомлення писемних джерел, у співставленні останніх з археологічними артефактами в Україні.

Ключові слова: Ателькузу (Етелькузу), Багрянородний Константин, Карпати, Київ, Леведія, маляри, «Повесть временных лет», Суздаль, Угорський Анонім, угри, Україна, *Gesta Hungarorum*.

«Старі маляри» або «турки» – предки сучасних угорців – в кінці I тис. н. е. із регіону Північного Зауралля рушили в західному напрямку і на рубежі I–II тис. н. е. знайшли собі «нову Батьківщину» в Карпатській котловині, підкоривши (а потім і асимілювавши) місцеве слов'янське населення. Місце розташування «старої Батьківщини» – Великої Угорщини (Magna Hungaria) ще в середньовічну епоху локалізувалося десь далеко на сході. В 1235-1236 рр. угорський чернець – домініканець Юліан здійснив мандрівку до своїх давніх родичів і знайшов їх в районі Ітиля (Волги), де й провів хрещення. Децю пізніше (відповідно, в 1246 та 1253 рр.) Плано Карпіні і Рубрук, тобто вже після походу орд хана Батия на європейські держави, Велику Угорщину локалізували на землях сучасного Башкиростану

(Финно-угри и балты 1987, с. 236). Але даних про період самого переселення і нині досить мало, і вони, в першу чергу, спираються на два джерела, котрі й будуть розглянуті далі.

Перше з них – «Gesta Hungarorum» (Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини 2005) нотарія короля Бели III – з'явилося на рубежі XII–XIII ст. (а точніше – між 1196 та 1203 рр.) і було присвячене, в тому числі, й раннім етапам угорської історії. В ньому, а конкретно під 884 р., повідомляється, що предки Аноніма рушили зі «Скіфії» в західному напрямі. Їх очолювали сім воевод, серед яких був і вождь Алмош – син Уека із королівського роду Магога. Рушив він в далеку подорож разом із дружиною, сином Арпадом, а також синами свого дядька Полека – Савардом і Кадочем й численними юрбами союзних племен. Течію Ітиля – Волги перепливали за допомогою надутих бурдюків (звичайний для кочівників спосіб переправ), а після цього прибули в Суздаль, що в землях Русі.

Далі події проходили для переселенців на цілком «переможній ноті»: угри в районі Києва вже на човнах переплили Дніпро; місцевий князь вирішив вступити з ними в бій, але програв його, після чого сховався за міськими стінами. На

його прохання залишитися на престолі, Алмош, після порад зі своїми воєводами, виклав конкретні вимоги. Ультиматум був прийнятий: до переможців київські та суздальські зверхники направили своїх синів, 10 тисяч марок, 1 тисячу коней зі зброєю й прикрасами, величезну кількість шкірок білок і горностаїв та інші подарунки. Крім того, була надана деяка інформація про перспективну для подальшого проживання Паннонію.

«Тоді Алмош і інші високопоставлені особи, яких називають семимадярами, разом із воєначальниками кунів (тобто хозар – О. М.), їхніми родичами, слугами і служницями покинули Київ і в супроводі київських русичів прибули до міста Ладомир (Володимира-Волинського – О. М.). Ладомирський князь і його оточення дорогими подарунками зустрічали Алмоша на кордоні князівства і добровільно відкрили перед ним ворота міста. Мадяри влаштували собі тут тритижневий відпочинок. На третій тиждень ладомирський князь віддав Алмошу як заручників своїх двох синів і синів заслужених людей міста. Крім того, дві тисячі марок сріблом, сто марок чистим золотом, незлічену кількість кафтанів і шкурок звірів, 300 скакунів разом із зброєю, 25 верблюдів, одну тисячу в'ючних волів, велику кількість різних подарунків оточенню вождя. На червятий тиждень орда на чолі з Алмошем підійшла до Галича, де вирішила влаштувати собі відпочинок. Коли галицький князь почув про наближення Алмоша, разом зі свитою, босоніж, з різними подарунками пішов йому назустріч. Відтак, відкривши перед ним ворота міста, вітав його як гостя... Єдиного сина разом із синами бояр віддав Алмошу у заручники. Крім того, десять добірних арабських скакунів, 300 інших коней разом із зброєю, 3000 марок сріблом, 200 марок золотом передав Алмошу, а кожному його воїну – гарний одяг. Після місячного відпочинку галицький князь і його люди, що віддали синів у заручники, звернулися до Алмоша і його оточення з проханням рушити на Захід, перетнути Сніжні гори (тобто, Карпати – О. М.) і захопити землі Паннонії» (*Літопис Анонімуса... 2005, с. 25-26*).

Відразу ж слід відзначити кілька суттєвих неузгоджених позицій: згадані міста Суздаль, Володимир-Волинський та Галич з'явилися як урбаністичні центри пізніше часів вищезгаданого переселення угрів за Карпати. Перше з них (перша літописна згадка під 1024 р.) – у першій половині X ст., друге (988 р.) – в основних рисах сформувався в XI ст., а третє (1140 р.) ще пізніше – в кінці XI – на початку XII ст. (*Седова 1997, с. 230; Котляр 1998, с. 70, 114*). Далі, в Поволжі ще не існувало тоді князівських династій. Дивним є й сам маршрут переселення всього народу. Підкреслимо, це був не рух окремих мобільних кінних загонів, а цілих родин (дорослі, старі люди, діти) зі всім скарбом, тобто, верхи кінями й на возах – спочатку через основні водні артерії Східної Європи, потім – по лісовій зоні з численними природними перешкодами та відсутністю традиційної їжі для в'ючних тварин (що їх, хвоюю і шишками годували?). Незрозумілим є і сам маршрут переселення: спочатку на захід, потім різко на південь (логічно було б тоді Карпати оминати північніше), а вже потім через незвичні для кочівників гори (з кибитками) – знову в західному напрямку. Тож не дивно, що в багатьох серйозних дослідників виникають сумніви в такому переселенні на «нову Батьківщину», а розглянутий твір характеризується як політичну казку XII ст., коли виникла необхідність обґрунтувати зазіхання угорських королів на більш східні території Київської Русі. «Тендеційність і неправдоподібність цієї розповіді, автор якої спробував «історично обґрунтувати» зазіхання угорських феодалів на галицько-волинські землі, очевидна. Встановлено також, що Анонім переніс картину руської дійсності рубежу XII–XIII ст. у розповідь про події кінця IX ст., коли союз угорських племен проходив через південноруські степи» (*Новосельцев, Пашуто, Черепнин, Шушарин, Щанов 1965, с. 442*).

Начебто на північний маршрут руху давніх угрів вказує літописне повідомлення під 898 р.: «Идоша угри мимо Киевъ горою, еже ся зоветь ныне Угорское, и пришедъше къ Днепру сташа ве-

жами; беша бо ходяще аки се половци» (*Повість временных лет 1950*, с. 21). Але й тут існує певна «нестиковка» – на кілька років раніше (в 896 р.), після кількох поразок та перемог, мадяри вже зайняли територію сучасної Угорщини, залишились там назавжди і заснували власну державу. Тож можна стверджувати лише те, що якась частина воїнів давньоугорського ар'єгарду з якихось причин відхилилася в північному напрямі й була відзначена своєю присутністю в київському мікрореєоні. Вірогідніше за все, це відбувалося з метою грабунку місцевого населення. Такі випадки траплялися і в інші історичні періоди. Зокрема, сарматські стріли виявлені з напільного боку кількох городищ зарубинецької культури на території Середнього Подніпров'я, що вочевидь свідчить про войовничий характер відносин між осілим та кочівницьким населенням і в ті віддалені часи (*Давня історія України 1998*, с. 158-159).

Тож перейдемо тепер до розгляду більш південного маршруту переселення старих мадяр. Він спирається, в першу чергу, на свідчення візантійського імператора Константина Багрянородного, який проживав набагато раніше від угорського автора вищенаведеної інформації і виклав свої матеріали на сторінках трактату «Про управління імперією», який був підготовлений між 948 та 952 рр. Зокрема, в главі 13 «Про народи, що проживають поруч з турками» (так він називає давніх угрів), у зверненні до свого сина відзначається: «[Знай], що до турків прилягають слідуєчі народи. Із західного боку від них – Франгія (тобто, Східно-Франкське королівство – О. М.), із північного – пачинакіти (тобто, печеніги – О. М.), а з південного – ...Велика Моравія (слов'янська держава на території сучасних Чехії і Словаччини – О. М.), тобто країна Сфендоплока (моравського князя Святополка – О. М.), котра повністю знищена цими турками й захоплена ними. Хорвати ж сусідять з турками біля гір» (*Константин Багрянородний 1991*, с. 53). Тут, за усіма показниками, зафіксована реальна тогочасна історично – географічна ситуація в центральноєвропейському регіоні.

А в главі 38 «Про родовід народу турок і про те, звідки вони виходять» імператор – інформатор повідомляє слідуєче: «[Знай], що народ турок мав давнє поселення поблизу Хозарії, в місцевості, що називалася Леведія – за прізвиськом їх першого воєводи. Цей воєвода називався власним іменем Леведія, а за назвою достоїнства його іменували воєводою, як і інших після нього. Тож, в цій місцевості, вже названій Леведії, протікає річка Хідмас, котра називається також Хінгілус. В ті часи вони не називалися турками, а іменувалися з невідомої причини савартами – асфалами. Турок було сім племен, але архонта над собою, свого або ж чужого, вони ніколи не мали; були ж у них деякі воєводи, із котрих першим являвся вищеназваний Леведія. Вони жили разом з хазарами на протязі трьох років, воюючи в якості союзників хозар у всіх їх війнах... Пачинакіти ж, до того названі кангар..., рушивши на хозар війною й будучи переможеними, були змушені покинути власну землю й заселити землю турок. Коли ж між турками й пачинакітами, що тоді називалися кангар (тобто, уграми й печенігами – О. М.), відбулася битва, військо турок було розбите й розділилося на дві частини. Одна частина поселилася на сході, в краях Персії, – вони й нині за давнім прізвиськом турок називаються савартами – асфалами, а друга частина поселилася в західному краю разом з їх воєводою й вождем Леведією, в місцях, що іменуються Ателкузу, в яких нині проживає народ пачинакітів... Через певний час пачинакіти, напавши на турок, вигнали їх з їхнім архонтом Арпадом. Тому турки, блудячи в пошуках землі для поселення, з'явившись, прогнали жителів Великої Моравії і поселились в їх землі, де й живуть нині турки до цього дня...

[Знай], що місцевість пачинакітів, де в ті часи жили турки, іменується за назвами місцевих річок. А ріки ці такі: перша річка під назвою Варух (тобто, Дніпро – О. М.), друга ріка іменується Куву (тобто Буг – О. М.), третя ріка на ім'я Трулл (тобто, Дністер – О. М.), четверта ріка названа Брут (тобто, Прут – О. М.), п'ята ріка іменується Серет» (*Константин Багрянородний 1991*, с. 159-163).

Більшість дослідників локалізують Леведію між Доном та Дніпром, а Ателькузу (Етелькузу) – між Дніпром та підкарпатським регіоном, про що свідчать і вищеназвані річки сучасної правобережної України (*Финно-угры и балты 1987, с. 236-237*). Але підкреслимо – все це не відноситься до поліської зони на сучасних українських теренах.

Таким висновкам не суперечать і наявні (треба констатувати, відносно нечисленні) археологічні матеріали, виявлені у південних та центральних районах (*Приходнюк 2001, с. 73-94; Супруненко, Маєвська 2007, с. 32-45; та ін.*). Всі вони, за місцезнаходженням, цілком вкладаються в традиційний шлях руху кочівницьких угруповань зі сходу на захід в різні історичні епохи, що було зафіксовано цілим рядом дослідників на протязі багатьох років. Тож варіант маршруту переселення цілого народу південніше Карпат – в цілому по відносно рівній місцевості – знаходить підтвердження і в пам'ятках матеріальної культури. При цьому слід також відзначити досить важливий для нас факт: давньомадярські могильники концентруються винятково у трикутнику між рр. Баторицею, Бадрою і Тисою (*Чаплович 1988, с. 53*). Звичайно, в такій місцині кочівникам – переселенцям зі всім їхнім скарбом було (навіть з точки зору нормальної логіки) легше пересуватися, ніж у Поліссі чи в Карпатських горах.

З цієї схеми «випадають» лише старомадярський могильник в літописному Перемишлі, де, крім кількох поховань воїнів, були виявлені поховання жінок та дітей (*Koperski, Parchewski 1978, s. 214-230*). Такий «сімейний» набір захоронень вказує на нормальне, стаціонарне проживання цього людського колективу. Але чи відноситься він до часів переселення середньовічних угрів на «нову Батьківщину»? На наш погляд, – ні. Цьому противічить й датування наремінних прикрас (зокрема, пряжки з поховання 6). Такий набір може бути датованим не рубежем IX–X ст., як це роблять автори розкопок, а, за східноєвропейськими аналогіями. Отже, речовий інвентар слід відносити до старожитностей, котрі з'явилися на 100

років пізніше (*Орлов 1983, с. 43*). Тобто, некрополь з'явився вже в XI ст. і похованими на ньому були люди, що прийшли сюди не зі сходу (через Карпати), а із заходу – з району Карпатської котловини.

Ще одна спірна (з нашої точки зору) археологічна пам'ятка була виявлена в околицях літописного Галича (*Пастернак 1998, с. 76-80*). Тут розкопані два кургани з основними (а не впускними) захороненнями, що дозволило досліднику віднести їх до таких, котрі начебто підтверджують вище наведену інформацію Аноніма про перехід цілого народу через гірські перевали. З нашої точки зору, незважаючи на певні аналогії із супроводжуваним інвентарем в тогочасних угорських захороненнях, сам підкурғанний обряд був притаманним не мадярам, а печенігам, які тоді буквально «сиділи на плечах» у переселенців (*Моця 1993, с. 130-131*). Тож матеріальне підтвердження північного маршруту угрів залишається і нині досить сумнівним.

Всі ці розбіжності викликані відносно незначною кількістю достеменних фактів про переселення предків сучасних угорців за Карпати в кінці I тис. н. е. Можна лише сподіватися, що майбутні польові роботи, аналогічні тим, що нещодавно були проведені на Полтавщині (*Супруненко 2007*), доповнять наші знання з цієї цікавої й ще не зовсім розкритої в своїх деталях історичної теми взаємовідносин предків двох сучасних європейських народів у середньовічну епоху.

Багрянородный Константин 1991

Багрянородный Константин. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – Москва: Наука, 1991. – 497 с.

Давня історія України 1998

Давня історія України. – Том 2: Скіфо-антична доба. – Київ: вид. ІА НАН України, 1998. – 494 с.

Котляр 1998

Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – Київ: Альтернативи, 1998. – 335 с. – (Сер.: Україна крізь віки: Том 5).

Моця 1993

Моця О. П. Населення південноруських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О. П. Моця. – Київ: Київська Академія Євробізнесу, 1993. – 160 с.

Новосельцев, Пашуто, Черепнин, Шушарин, Щапов 1965

Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение / Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Щапов Я. Н. – Москва: Наука, 1965. – 476 с.

Орлов 1983

Орлов Р. С. Південноруський центр художньої металообробки / Орлов Р. С. // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1983. – Вип. 44. – С. 29-47.

Пастернак 1998

Пастернак Ярослав. Старий Галич / Ярослав Пастернак. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.

Повесть временных лет 1950

Повесть временных лет. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – Часть 1. – 406 с.

Приходнюк 2001

Приходнюк Олег. Мадяри на теренах України за археологічними джерелами (друга половина I тисячоліття н. е.) / Олег Приходнюк // *Magyarország és a Kijevi Ruszi.* – Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2001. – С. 73-94.

Седова 1997

Седова М. В. Суздаль в X–XV веках / М. В. Седова. – Москва: Русский мир, 1997. – 236 с.

Супруненко, Маєвська 2007

Супруненко О. Б. Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла / Супруненко О. Б., Маєвська С. В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 32-45.

Супруненко 2007

Супруненко О. Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / Супруненко О. Б., за участю Кулатової І. М., Маєвської С. В., Шерстюка В. В. – Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. – 110 с.

Финно-угры и балты 1987

Финно-угры и балты в эпоху средневековья. – Москва: Наука, 1987. – 510 с. – (Сер.: Археология СССР).

Чаплович 1988

Чаплович Д. Историческое развитие в области Восточных Карпат в конце I – начале II тыс. н. э. / Чаплович Д. // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э. – первой половине II тыс. н. э. на Юго-Западе УССР и сопредельных регионах // ТД 2-ой всесоюзной школы – семинара. – Львов, 1988. – С. 51-54.

Gesta Hungarorum 2005

Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини. – Ужгород: Карпати, 2005. – 124 с.

Koperski, Parczewski 1978

Koperski A. Das altungarische reitegrarab von Przemyśl (Sudospolen) / Koperski A., Parczew-

ski M. // *Acta Arheologica. – Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1978. – S. 214-230.

А.П. Моця

ПУТЕШЕСТВИЕ УГРОВ ЗА КАРПАТЫ: ИНФОРМАЦИЯ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ

В средневековых письменных источниках (венгерская «Gesta Hungarorum», древнерусская «Повесть временных лет», трактат византийского императора Константина Багрянородного «Об управлении империей») представлены два варианта переселения «старых мадьяр» на «новую Родину» – в Карпатскую котловину. По данным Венгерского Анонима, северный маршрут через Суздаль и Киев проходил далее на запад (Владимир-Волынский), затем – на юг (Галич), и уже из Прикарпатья, через горы, в Паннонию. Южный, согласно информации Константина Багрянородного, – через южнорусские степи и южнее Карпат в Закарпатский регион, где и было создано в X в. государство оседлых кочевников.

По всем имеющимся данным, как письменным, так и археологическим, второй из упомянутых маршрутов представляется более логичным, обоснованным, а поэтому – более понятным, с учетом специфического способа передвижения коллективов кочевников по открытым пространствам.

Ключевые слова: Ателькузу (Этелькузу), Багрянородный Константин, Венгерский Аноним, Карпаты, Киев, Леvedия, мадьяры, «Повесть временных лет», Суздаль, угры, Украина, Gesta Hungarorum.

А.Р. Motsia

HUNGARIANS' TRAVELS OVER THE CARPATHIANS: WRITTEN SOURCES AND THE ARCHAEOLOGICAL REALITIES

Medieval written sources (Hungarian 'Gesta Hungarorum', Old-Russian 'Povest vremiannykh let', the book by the byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus 'De Administrando Imperio') represent two variants of Magyars' migration towards the new fatherland, i.e. the Carpathian kettle. After the data given by the Hungarian Anonymous, the northern course comes through Suzdal and Kiev, and then westwards (Vladimir-Volynsky), then southwards (Galich), and then, over the Carpathian Mountains, in Pannonia. The Southern one, after Constantine Porphyrogenitus, comes through the South-Russian steppes and southwards Carpathians into the Transcarpathian region, where the state of the settled nomads is created in the tenth century.

After all the data, as written ones, so the archaeological, the second of the mentioned routes seems to be more logical, well grounded and thus more comprehensive, taking into consideration the specifics of the nomads' collective conveyance through the open space areas.

Key words: Atelkuzu (Etelkuzu), Constantine VII Porphyrogenitus, Hungarian Anonymous, Carpathians, Kiev, Levedia, Magyars, Povest vremiannykh let, Suzdal, Hungarians, Ukraine, Gesta Hungarorum.

Моця Олександр Петрович

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії наук України, завідуючий відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, лауреат Державної премії України

відомий фахівець в галузі давньоруської археології, історії та джерелознавства

e-mail: katerina83@ukr.net, тел.: +38 044 426-65-89

04210, Україна, м. Київ-210, просп. Героїв Сталінграду, 12, Інститут археології НАН України